

Zes opgaven van de omgevingsvisie in cultuurhistorisch perspectief

Verstedelijking

Zaanstad is pas sinds 1974 een stad. Maar de Zaanstreek bestaat al heel erg lang. De eerste bewoners trokken al in de Vroege IJzertijd (650-550 v. Chr.) vanuit de duinen het Zaanse veenmoeras in, maar na de Romeinse Tijd (0-200 n. Chr.) vertrokken ze weer. Het was te nat geworden.

In de achtste en negende eeuw bezochten rondtrekkende jagers en vissers het woeste veenmoeras dat later de Zaanstreek werd maar, voor zover nu bekend, raakte het gebied pas in de tiende eeuw weer echt bewoond. Omdat de eerste Zaankanters uit de duinen kwamen, is het dorp het dichtst bij de duinen, Assendelft, het oer-dorp van de Zaanstreek. De eerste bewoners waren boeren die door het graven van sloten en het aanleggen van dijken het glooiende veenmoeras ontwaterden en bewoonbaar maakten. In het begin verbouwden ze nog graan, maar door de ontwatering daalde de bodem en kon er geen graan meer groeien, alleen maar gras. Door de bodemdaling ontstond het zo kenmerkende vlakke, groene Zaanse land dat doorsneden werd door duizenden sloten.

In de elfde en twaalfde eeuw stichtten boeren en vissers de dorpen Westzaan, Krommenie, Wormer, Jisp, Oostzaan en Oud-Zaanden. Deze laatste nederzetting lag aan de monding van de Zaan en werd al vrij snel verplaatst naar de dam in de Zaan. Pas nadat langs de Zaan dijken waren opgeworpen was het mogelijk daar te wonen. In de veertiende eeuw verschenen dan ook de dorpen Zaandijk, Koog aan de Zaan, Wormerveer en Oost- en West-Knollendam op de kaart.

De Zaanse dorpen waren lintdorpen, langgerekte dorpen gebouwd langs dijken. Op het einde van de zestiende eeuw begon de Zaanse industrie te groeien. Langs de Zaan lagen tientallen scheepswerven en in het veld stonden honderden molens. De bevolking nam toe en de dijken raakten volgebouwd. In de eerste helft van de zeventiende eeuw bouwde men uit ruimtegebrek woningen langs de paden die naar de molens in het veld leidden. Deze manier van bouwen, van paden haaks op een dijk, wordt 'kamstructuur' of 'visgraatstructuur' genoemd. De kamstructuur kwam in de meeste Zaanse dorpen voor maar vooral in de dorpen langs de Zaan en Krommenie. Deze dorpen groeiden in de 18^e eeuw nog flink wat veel nieuwe inwoners aantrok terwijl de economie van de meer van de Zaan afgelegen dorpen in die tijd stagneerden waardoor de bevolking nauwelijks groeide.

De Franse Tijd, rond 1800, luidde een periode van economische stilstand in die duurde tot in het derde kwart van de negentiende eeuw. Vanaf ongeveer 1870 verschenen langs de Zaan nieuwe fabrieken en groeiden oude en nieuwe ondernemingen uit tot in heel Nederland bekende bedrijven (Honig, Lassie, Verkade, Duyvis, Bruynzeel, Albert Heijn). Dit trok arbeiders uit heel Noord-Holland, Friesland en van verder naar de Zaanstreek toe. Deze nieuwe Zaankanters moesten wonen. De traditionele manier van bouwen langs de paden voldeed niet meer. Tussen de bestaand paden, en zelfs er dwars overheen, werden nieuwbouwprojecten geprojecteerd.

Ook nu weer vond de meeste verstedelijking plaats in Zaandam (dat inmiddels een stad was geworden) en de dorpen langs de Zaan. Deze gemeenten groeiden langzaam aan elkaar vast en zo ontstond langs de Zaan een langwerpige agglomeratie van woningen, fabrieken en kantoren. In 1974 werden al deze gemeenten, samen met Assendelft en Krommenie, samengevoegd tot Zaanstad. Alleen Wormer, Jisp, wijde Wormer en Oostzaan bleven hier buiten.

Het Guisveld in Wormerveer is een middeleeuws ontginningslandschap.

Gezondheid

De Zaanstreek heeft een gemengde relatie met een gezonde leefomgeving. Vanaf de zestiende eeuw kwam hier industrie tot ontwikkeling. De meest gebruikte energiebron was de wind maar dit betekent niet dat er nu sprake was van een schone, milieuvriendelijke industrie. De tientallens scheepswerven verbruikten enorme hoeveelheden teer die ervoor heeft gezorgd dat deze bijna vierhonderd jaar oude industrieterreintjes tot op de dag van vandaag bronnen zijn van zware chemische verontreiniging terwijl verfmolen De Uil in Wormer van de zeventiende tot negentiende eeuw alle sloten in het Wormer- en Jisperveld heeft vervuild met afval van de fabricage van vermiljoen, ook wel zwavelkwik genoemd. De arbeiders op de loodwitmolens, waar lood door oxidatie werd omgevormd tot witte verfstof, werden niet oud. De mannen op de oliemolens waren vaak 'haaidoof' door de herrie van de stampers van deze molens en zij die op de pelmolens werkten hadden vaak een 'peldersborst', wat betekent dat ze, waarschijnlijk door het fijnstof uit de gerst en de rijst, kortademig waren. Stinkende traankokerijen stonden door de hele streek. De fabrieken die in de negentiende en twintigste eeuw in de Zaanstreek werden gebouwd, met hun roetwalmende schoorstenen en afvoerpijpen die op de sloten en de Zaan uitkwamen, maakten de zaak er niet schoner op. Onze prachtige Zaan was een poel van ellende, waar van alles in werd gegooid.

Het resultaat van vierhonderd jaar Zaanse industrie op de Hemmes: chemische lagen, olie en prachtige kleuren (foto Gemeente Zaanstad, team Monumenten en Archeologie).

Op het gebied van de huisvesting was de zaak niet veel beter. Waterleidingen en riolen waren tot in de twintigste eeuw nauwelijks aanwezig. De wc was een huisje boven de sloot, de plee, en in diezelfde sloot maakten de boeren hun melkemmers schoon en wasten de vrouwen de kleren en deden ze de vaat. Ziektes als cholera en tyfus eisten een hoge tol. Jaarlijks stierven hier tientallen, soms zelfs honderden mensen aan.

Twee plee's op het achtererf van huizen aan de Boschjespadsloot in Koog aan de Zaan. Links naast de linkerplee is de boenwal waar de was en de afwas werd gedaan (foto GAZ 2225044).

Een vreemd gevolg van de vestiging van enorme rijstfabrieken langs de Zaan was de komst van de malariamug. Deze ziekte greep snel om zich heen en ook aan deze ziekte stierven vele mensen. Soms was de helft van de mensen langs de paden en in de arbeiderswijken met deze ziekte besmet. Dokter P. C. Korteweg uit Wormerveer werd zelfs een landelijk bekend specialist in deze ziekte. Hij had naast zijn huis aan de Markstraat voor de behandeling van zijn patiënten een speciale barak had laten bouwen, de *Wafelkraam*.

Pas aan het einde van de 19^e eeuw kwam de gedachte van een gezonde stad in opkomst. Een stad als Amsterdam heeft in die tijd ervoor gekozen industrie meer naar de randen te brengen om zo een gezonde stad met licht en lucht te worden. Ook werden stinkende grachten gedempt. Voor de Zaanstreek was deze keus niet zo makkelijk, veel mensen waren afhankelijk van de fabrieken en de molens en vonden het dus heel normaal om pal naast een stinkend of gevaarlijk bedrijf te wonen. Alles went. De invoering van de tonnen die in de plee's geplaatst werden en één keer per week werden opgehaald, gelegegd en schoongemaakt, waren al een hele verbetering. De aanleg van riolering en waterleiding zorgden ervoor dat de meeste besmettelijke ziektes verdwenen. Ook de strenger wordende milieueisen aan de fabrieken zorgden voor betere leefomstandigheden. Tenslotte was de invoering van de Woningwet (1901) belangrijk voor de gezondheid van de mensen, omdat er minimumeisen aan de goedkope woningen werden gesteld waardoor de kwaliteit verbeterde. De huizen werden iets ruimer, luchtiger en minder vochtig.

Het schoonmaken van de opgehaald poeptonnetjes (foto GAZ 2217400).

Voor na 1970 zorgden de steeds stengere eisen aan de industrie en de woningbouw voor een sterk verbeterde omstandigheden in Zaanstad. Het storten en lozen van afval in de Zaan en in de sloten werd verboden, op schoorstenen kwamen allerlei soorten filters te staan en het gebruik van bepaalde materialen (asbest!) werd verboden. Juist voor Zaanstad was en is dit belangrijk omdat Zaanstad nog steeds een stad is waar wonen, werken en industrie zeer nauw met het stedelijk weefsel verbonden zijn.

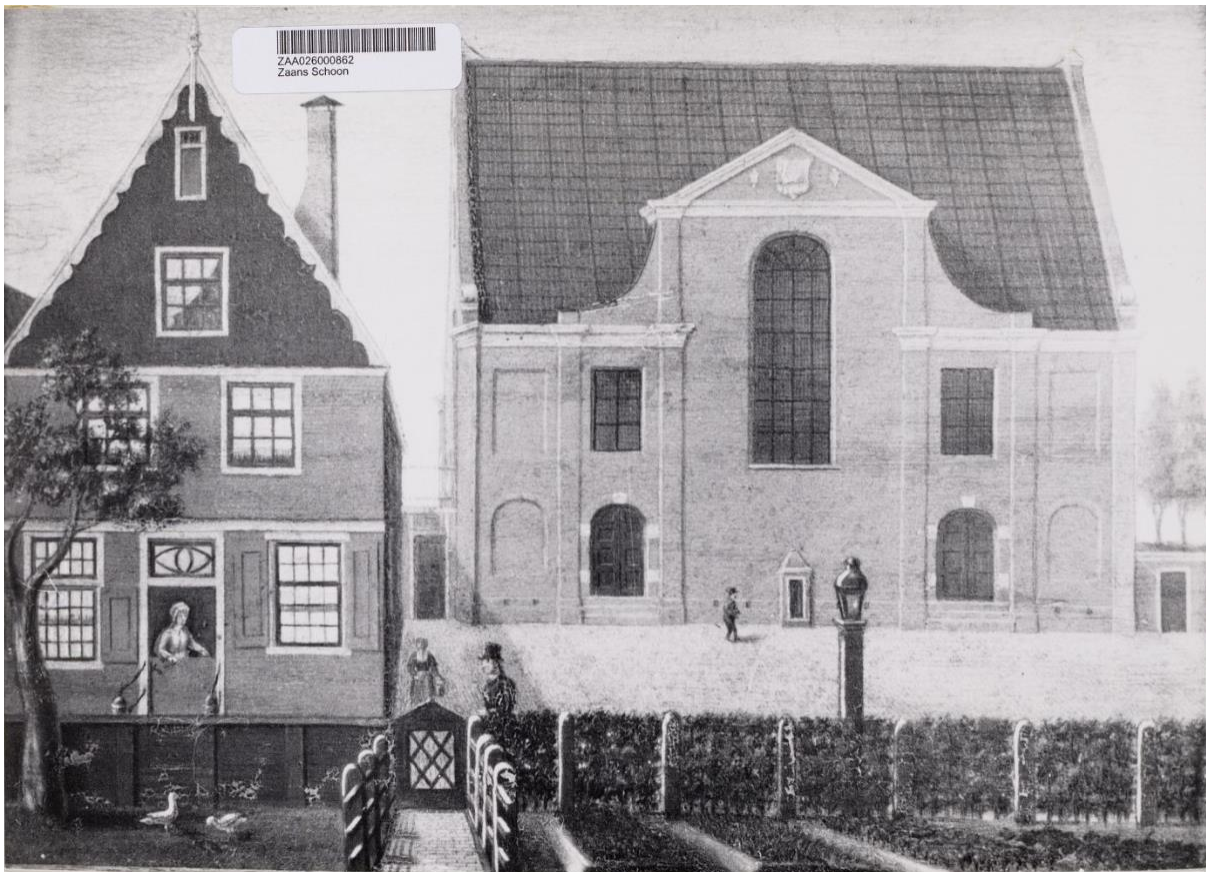
Het schoonmaken van de poeptonnetjes

Kansengelijkheid

Tot diep in de Middeleeuwen woonden in de Zaanstreek voornamelijk vissers, boeren, schippers, handelaren, ambachtslieden en een enkele pastoor. Het gebied was nat en drassig en niet aantrekkelijk voor adel om zich te vestigen. Er woonden dan ook geen opvallend rijke mensen. Dit veranderde toen de Zaanstreek uitgroeide tot het eerste industriegebied van Europa met alle kenmerken van een vroeg industriegebied.

Eind zestiende eeuw stroomde uit Vlaanderen grote groepen immigranten naar Holland die veel technische kennis bezaten. Het waren vluchtelingen, verjaagd door de Spaanse troepen. In Holland waren ze welkom vanwege hun kennis en handelscontacten. Samen met Hollandse molenbouwers,

timmerlui en ambachtslieden verbeterden ze molens en deden ze uitvindingen. Vooral in de driehoek Alkmaar – Uitgeest – Wormer ontwikkelde de industrie zich hierdoor snel. Na 1600 verschoof deze molenindustrie naar de oevers van de Zaan en groeide de Zaanstreek uit tot het eerste industriegebied van Europa. Uit alle delen van Europa trokken mensen naar de Zaanstreek om te werken. Veel Duitsers kwamen in Zaandam in de scheepsbouw terecht, vandaar dat er een Lutherse Kerk in Zaandam staat. Basken werkten op de walvisvaardersvloot en leerden de Zaankanters walvissen harpoeneren en Fransen en Walen maakten de molenstenen. Maar toch was niet iedereen welkom. Tot aan de Franse Tijd mochten joden zich niet in sommige Zaandorpen vestigen.

Laat achttiende of vroeg negentiende eeuwse schilderij van de Lutherse Kerk aan de Vinkenstraat in Zaandam. Deze kerk is gesticht door Duitse immigranten (GAZ 22.04344).

Al de immigranten die de streek binnen kwamen konden door hard werken hetzelfde bereiken als de oorspronkelijke Zaankanters. Dat wil niet zeggen dat iedereen rijk was. Integendeel zelfs. In de Zaanse industrie werkten duizenden mannen, vrouwen en kinderen onder slechte omstandigheden. Zij maakten lange werkdagen, soms zelfs werkweken, verdienden weinig en woonden in kleine, slechte huizen. Vooral in de achttiende eeuw nam het verschil tussen arm en rijk erg toe. De meeste Zaankanters hadden niet breed maar mensen als de Zaandammer koopman Claas Taan of de Wormerveerder Vastert Vas behoorden tot de rijkste inwoners van Nederland. Ook in de negentiende en vroege twintigste eeuw waren Zaanse ondernemers zeer rijk terwijl de meeste Zaanse arbeiders arm waren. Dat in de Zaanstreek het socialisme een grote aanhang kende, is dan ook niet verwonderlijk.

Opmerkelijk is dat in de negentiende en twintigste eeuwse dit grote verschil tussen arm en rijk in de Zaanstreek verdween. Na de uitvinding van de telefoon en de aanleg van de spoorlijnen trokken de kapitaalkrachtige ondernemers weg uit de Zaanstreek en vestigden zich in de duinstreek, in

Heemstede, Aardenhout en meer van dat soort lommerrijke dorpen. De hoofdkantoren verplaatsten ze naar Amsterdam. Hun Zaanse bedrijven bestuurden ze als het ware 'op afstand'. De milieuvervuilende fabrieken en de onderbetaalde arbeiders bleven achter. Zo was de Zaanstreek vreemd genoeg weer een vrij gelijkwaardige samenleving geworden waar voornamelijk boeren, arbeiders, ambachtslieden, schippers en een enkele pastoor of dominee woonden. Iedereen was weer gelijk geworden!

Het was niet de bedoeling dat deze Zaanse werklui zich verder ontwikkelden. Toen in 1863 bij wet werd bepaald dat alle steden met meer dan 20.000 inwoners een Hogere Burger School moesten hebben, vroeg de gemeente Zaandam om ontheffing. Er was immers helemaal geen noodzaak voor de Zaanse arbeidersjeugd om door te leren. Ze gingen toch in een fabriek of op een molen werken! De Zaanse kinderen die wel naar de HBS, Lyceum of Universiteit gingen, woonden langzamerhand niet meer in de Zaanstreek maar in de duinstreek. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd het normaal voor arbeiderskinderen om door te leren en zelfs naar de Universiteit te gaan.

Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was het crisis. De Zaanstreek maakte een moeilijke periode door, maar elders was de ellende nog groter. Door de aanleg van de afsluitdijk hadden vooral de vissers in Marken, Volendam en Urk het moeilijk. Zij beproefden hun geluk in de fabrieken langs de Zaan. Na de oorlog was de vraag naar arbeidskrachten groot en weer trokken mensen naar de Zaanstreek om er te gaan werken. Eerst uit de kop van Noord-Holland, later vanuit Friesland. Deze laatsten brachten het eerste taalprobleem met zich mee. Onderling spraken ze Fries en dat was niet de bedoeling. In een fabriek moest iedereen elkaar kunnen verstaan. Vanaf de jaren zestig kwamen de arbeiders uit het buitenland: Italiaanse terrazzowerkers, Spanjaarden en, uiteindelijk, Turken. De laatste groep die de Zaanstreek binnenkwam bestond niet uit arbeiders maar waren vluchtelingen uit Syrië. Na een wat moeizaam begin werden ze uiteindelijk goed opgevangen in Zaandam.

Veiligheid

Water en vuur waren van ouds de twee grote vijanden van de Zaanstreek. Wanneer een dijk doorbrak, stroomde het lage land daarachter onder. Hoe vaak dit in de Middeleeuwen is gebeurd, weet niemand maar vanaf de zeventiende eeuw zijn er regelmatig meldingen van overstromingen: 1610, 1625, 1666, 1717, 1825 en 1916. Wanneer een dijk zwak was, legde men daar soms wel een klein stukje dijk achter als een soort extra bescherming. Langs zo 'n stukje dijk werd op den duur ook gewoond en zo ontstonden de 'dubbele buurten'. Zowel in Wormerveer als in de Koog is een Dubbele Buurt, alhoewel die in de Koog vrijwel verdwenen is.

Om de dijken sterk te houden en overstromingen te voorkomen werd door de verschillende hoogheemraadschappen in de Zaanstreek een heel systeem van waterpeilbeheersing en dijkbewaking opgezet. Overstromingen konden niet alleen ontstaan door zware regenval of het breken van dijken maar ook door het uitmalen van water uit de polders. Wanneer er namelijk teveel water uit de polders in de vaarten werd gemalen, konden die het water niet meer afvoeren en overstroonden het water de laagst gelegen polder binnen. Ingenieur was het waarschuwingssysteem dat gebruikt werd om aan te geven dat de watermolens moesten stoppen met het uitmalen van water uit de polders. De molen bij Spijkerboor, in het noorden van het Wormer- en Jisperveld, zette zijn wiekenkruis stil en hees een blauwe vlag in de top van de hoogste wiek. De molens in de omgeving stopten dan met malen en namen dit sein over en zo verspreidde het zich door heel Noord-Holland. 's Nachts werd de vlag vervangen door een lamp. Tot de invoering van de telefoon heeft dit systeem gefunctioneerd.

Watersnood in Oostzaan, 1916 (GAZ 91.005223).

De andere grote vijand van de Zaanse veiligheid was vuur. De dicht op elkaar gebouwde houten huizen, tot in de zeventiende eeuw vaak nog met riet gedekt, de honderden houten en eveneens met riet gedekte molens in combinatie met allerlei bedrijvigheid waar vuur aan te pas kwam, zorgde ervoor dat er elk jaar wel een paar grote branden waren. Molens waren daarnaast ook vaak het slachtoffer van blikseminslag. In 1644 brandden in het dorp Jisp 150 huizen af, in 1702 in Krommenie 70 huizen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de (vrijwillige) brandweer een belangrijke plaats innam in de Zaanedorpen en in Zaandam.

Het brandgevaar voor molens was zelfs zo groot, dat dit leidde tot één van de eerste verzekeringen in de wereld: het Olieslagerscontract. In deze uit 1663 daterende overeenkomst spraken de eigenaren van een oliemolens af om, wanneer een molen afbrandde, ze gezamenlijk de kosten voor de nieuwbouw zouden betalen. In 1727 deden zelfs alle 141 Zaanse oliemolens er aan mee. De grote fabrieken waar stoommachines en later andere machines draaiden, waren ook erg vatbaar voor vuur. Grote bedrijven hadden dan ook vaak een eigen bedrijfsbrandweer. Toch konden die niet altijd brand voorkomen. Vooral cacao branden zijn berucht omdat een pakhuis cacao lang kan doorsmeulen en het vuur weer opnieuw kan opvlammen maar ook pakhuizen met andere brandbare materialen zijn berucht. De brand op 15 december 1954 die de pakhuizen *Nederland*, *Czaar Peter* en *Zaandam* op de oostzijde in Zaandam was één van de grootste branden uit de geschiedenis van de Zaanse industrie. De brand was vermoedelijk ontstaan door een brandende lamp die in wat cacao schroot viel. Deze brand was in de Zaanstreek legendarisch en is door het boekje *Zaansch Veem* van Freek de Jonge ook buiten de Zaanstreek beroemd geworden.

Brand in oliemolen Het Zwarte Kalf in Zaandam, 14 september 1924 (GAZ 22.15688).

Economie

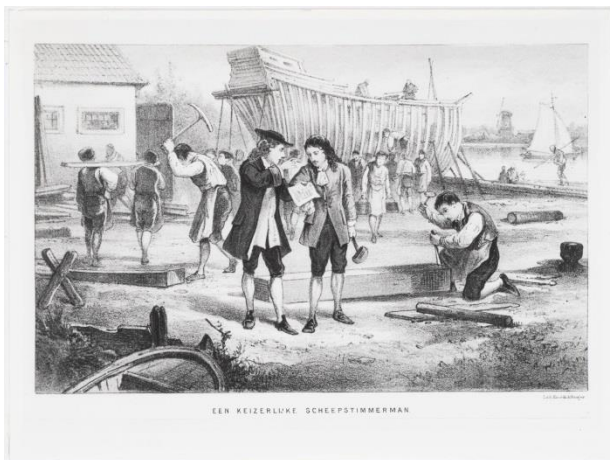
Dat de Zaanstreek het eerste industriegebied van Europa werd, is geen toeval. Het vlakke, met sloten doorsneden land was uitstekend geschikt om molens neer te zetten. Er was een zeer goede windvang en over het water waren er zeer goed aan- en afvoerwegen. Om de hoek lag Amsterdam, in de 17^e eeuw het economische middelpunt van Europa, misschien zelfs wel van heel de wereld. Een afzetmarkt voor Zaanse producten was dus dicht bij en andersom waren de molens van de Zaanstreek voor Amsterdamse ondernemers niet ver weg wanneer er iets gestampt, geplet, gezaagd of vermalen moest worden.

Verder deden de Zaanse overheden niet moeilijk. In feite was alles mogelijk. Gildes die eisen stelden, zoals in de steden, ontbraken, terwijl de Zaanse burgemeesters vaak zelf moleneigenaren, zeildoekhandelaren of scheepsbouwers waren en dus geen problemen hadden met de bouw van een

nieuwe molen of groot pakhuis. Veel zaken die in de steden verboden waren, konden in de Zaanstreek gewoon gebeuren. Zo kreeg het rasphuis van Amsterdam op het einde van de zestiende eeuw het alleenrecht in Holland op het raspen van verfhout uit Brazilië maar aan de Zaan in Zaandijk werd in 1601 dood gemoerd een molen gebouwd die ook 'brasilhout' raspte. Toen deze na protesten uit Amsterdam werd afgebroken, verrees hij naar een paar jaar weer, alleen lag hij iets van de Zaan af, een beetje uit het zicht. Dat wilde overigens niet zeggen dat Amsterdamse ondernemers hem niet wisten te vinden. Er waren allerlei ondernemers uit die stad die hun verfhout in Zaandijk lieten raspen. Eén van de grootste Amsterdamse klanten was vreemd genoeg het rasphuis zelf.

Binnen economie is toerisme een steeds belangrijkere factor geworden. De Zaanstreek heeft een lange traditie in het toerisme en het aantrekken van bezoekers uit de hele wereld die al in de 17e eeuw begint. Een van de eerste toeristische trekpleisters van Nederland was het Czaar Peterhuisje in Zaandam. Czaar Peter de Grote bezocht in 1697 de streek om de scheepsbouw te leren en de molenindustrie te bekijken. Hij sliep een aantal nachten in het huisje dat daarna een bedevaartsoord werd voor bezoekers met name uit Rusland. De molenindustrie trok in de 18^e eeuw al de eerste echte toeristen uit Engeland en Amerika die geld betaalden om een molen te mogen bekijken en rond 1800 maakte Napoleon een kleine omweg om op de Dam in Zaandam even een blik over de Zaan te werpen. Op het einde van de 19^e eeuw schilderde Monet de Zaanstreek. Hij was buitengewoon gecharmeerd van de streek, met zijn mooie typische Hollandse luchten en molens. Na hem bezochten andere schilders de streek met in hun kielzog buitenlandse bezoekers, nieuwsgierig geworden naar die vreemde wereld van groene, houten huizen, het vlakke polderland en de vele, vrolijk draaiende molens. Dit zag je nergens anders! Vanaf de jaren zestig in de twintigste eeuw staat in Zaanstreek het zelfgebouwde houtbouwreservaat de Zaanse Schans. Een plek die vanaf het begin een enorme aantrekkingskracht heeft voor bezoek en anno 2018 de grootste toeristische attractie is voor buitenlands bezoek in Nederland.

Duurzaamheid

Zaanstad kent een lange en soms onbekende traditie in duurzaamheid van het bouwen. Al van oudsher was hout hier veel voorhanden met name door de vele houtzaagmolens in de streek. Hout werd te pas en te onpas hergebruikt, zo kennen we voorbeelden van oude houten scheepsspanen die zijn hergebruikt in Zaanse woningen en onderdelen van Zaanse woningen die verwerkt zijn in oude Zaanse scheepswerven. Verwarrend voor onderzoekers is dat af en toe zestiende eeuwse balken in achttiende eeuwse panden worden aangetroffen. Hoe oud is zo'n gebouw nu? Maar ook de industrie werkte duurzaam. Afval van de zeildoekfabricage vormde een grondstof voor de beroemde Zaanse papierindustrie, de uitgeperste oliekoeken uit de oliemolens belandden als veevoer op de boerderijen en met het zaagsel van de houtzaagmolens stookten de beschuitbakkers hun ovens en hoogden de scheepswerfgeenaren hun aan de Zaan gelegen werven op.

Ook circulaire economie is voor de Zaanstreek geen onbekend begrip: schepen bouwden we langs de Zaan, zeildoek maakten we zelf in Krommenie, de touwen en kabels werden geslagen op touwslagerijen in Zaandam en voor de reis bakten we het beschuit in Wormer. En dat alles met windenergie, ook alweer zoiets duurzaam.

De Zaanstreek is verder van oudsher de streek waar kennis en economie hand in hand gaan. Veel nieuwe technieken en producten zijn hier ontwikkeld: van de zeventiende eeuwse 'hollander', die een revolutie in de papierfabricage veroorzaakte tot aan de wereldberoemde 'kliko' waar miljoenen tonnen afval in verdwijnen. Maar al deze industrie had ook een nadeel: vervuiling, lawaai, stank en andere overlast. De Zaandorpen namen dan ook al vroeg maatregelen om dit te beperken. In de zeventiende eeuw werden de stinkende traankokerijen uit de dorpen verbannen en langs de paden mochten geen brandgevaarlijke bedrijven meer komen. Dit waren maatregelen die elders in Holland ook werden genomen om de overlast te beperken. Maar, in een streek waar kennis en economie hand in hand gaan, gebeurde er meer. De papiermolenaars ontwikkelden op het einde van de zeventiende eeuw één van de eerste waterzuiveringsinstallaties van Europa om schoon water voor hun witpapierfabricage te krijgen. Het water uit de modderige, vervuilde sloten van de Zaanstreek was niet geschikt om witpapier van te maken. Ze pompten water van grote diepte op dat ze door een uitgebreid systeem van vijvers (sloten met een kleibodem) leidden. De vuiligheid, het ijzer en het mangaan konden zo bezinken. Het water werd ook nog door zandbakken en bakken met schelpen gefilterd en uiteindelijk door viltendoeken geperst. Zo verkregen ze kristalhelder water, vrij van ijzer, mangaan en andere verontreinigingen. Tegenwoordig zijn waterzuiveringsinstallaties overal te vinden maar in die tijd waren de 'vijverlanden', zoals ze werden genoemd, een bijzonderheid.

